

ЛАРС ФР. Г. СВЕНДСЕН

ФІЛОСОФІЯ НАДІЇ

Переклад з норвезької

Зміст

Вступ 9

1. Що таке надія?	18
Сподіватися можна лише на можливе.....	18
Надія як почуття.....	22
Чи лише люди можуть сподіватися?	26
Надія і час	29
2. Визначення надії	32
3. Чи є надія ірраціональною?	44
Скепсис Ніцше щодо явища надії.....	44
Перевага надії.....	47
Надія і самообман	50
Надія як така не є ні раціональною, ні ірраціональною.....	53
4. Надія й свобода	55
Свобода як усвідомлена необхідність у Спінози	55
Надія передбачає свободу	58
5. Політична надія.....	63
Спіноза і невідворотність політичної надії.....	63
Надія та утопія.....	67
Лібералізм надії та страху	69
Надія і довіра	71
Надія на реалістичну утопію.....	73
6. Добра і погана надія	77
Аристотель: надія як сон наяву.....	77
Що відрізняє добру надію від хибної?	81
7. Вічна і земна надія	88
Надія на потойбічне	88
Скінченність життя як джерело сенсу.....	92
8. На що я можу сподіватися? Іммануїл Кант і Марія фон Герберт	96
9. Оптимізм, песимізм і надія	108
Шопенгауер — верховний жрець песимізму.....	110
Оптиміст чи песиміст?.....	114
Чи зобов'язані ми бути оптимістами?	120
10. Втрата надії.....	126
Гайдеггер і Більнов: надія як настроєність.....	127
Втрата конкретних надій і втрата всієї надії.....	132
Радикальна надія	136

11. Надія і сенс життя.....	143
Камю, абсурд і надія	143
Цапффе, заперечувач сенсу	145
Надія як оповідь	148
На що варто сподіватися?.....	152
Скромність надії.....	155
 Бібліографія.....	 158
Іменний покажчик.....	166

Вступ

Надія пронизує все людське життя. Дуже важко уявити людину, яка б не мала надії, але при цьому продовжувала жити. Звісно, ми можемо існувати й функціонувати, ні на що не сподіваючись, але не можемо по-справжньому жити. Також, судячи з усього, людина є єдиною істотою, здатною сподіватися. Це пояснюється тим, що сам процес надії тісно переплетений із багатьма іншими властивостями, які, як доведено, притаманні лише людині. Наприклад, однією з умов для формування надії є мова. Надія — надзвичайно складне явище, чію комплексність і значення довгий час недооцінювали більшість філософів і людство загалом. Саме тому, що надія настільки фундаментальна і входить майже в усе, що ми робимо, ми легко втрачаємо її з поля зору, немовби вона є чимось самоочевидним. Але якщо розглянути її уважніше, ми виявимо, що це явище вельми непросто збагнути. Надія — це не щось, що раптово виникає в емоційному житті з порожнечі. Її треба засвоїти й розвивати. Її часто описують як почуття, і хоча вона, безсумнівно, має емоційну складову, вона не меншою мірою пов'язана з розумом, ніж із почуттями. Як така, надія не може бути охарактеризована ані як раціональна, ані як ірраціональна, і можна сподіватись як на добре, так і на погане. Надія не тотожна оптимізму, адже можна водночас бути песимістом і сповненим надії. Можна прожити цілком нормальне життя, будучи песимістом, але без надії людське життя неможливе.

Мої книжки завжди були натхненні надією. Писати означає картографувати й надавати форму чомусь незрозумілому в надії зрештою досягти тієї ясності, якої шукаєш. Іноді все складається так, як сподіваєшся, іноді ні. Цього разу я поставив собі за мету зрозуміти саме явище надії. Час цієї книги настав. У першому варіанті рукопису моєї попередньої книжки останнім реченням було: «Можливо, те, що нам потрібно — і що я мав би написати, — це філософія надії замість філософії страху». Це речення було вилучене перед публікацією, і я не розвинув цю думку, яка пролежала необробленою п'ятнадцять років.

Безпосереднім приводом до того, що ця тема знову озвалася до мене, стало російське вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року. Те, що найбільше спонукало мене написати цю невелику книжку про надію, була реакція українського народу на російське вторгнення. Звісно, це було розмаїття почуттів — лють, відчай, смуток та інші, — але тим, що здавалося найвиразнішим, була саме надія. Надія на те, що вони зможуть вистояти проти нападу, попри шалену перевагу ворога в силі, надія на виживання й збереження свободи.

Водночас я думав, що ця надія, можливо, є лише формою божевілья, зважаючи на військову міць Росії. Це могло нагадувати афінський похід проти Мелосу, як його описав грецький історик Фукідід, де мелосці поклалися на надію, а не здавалися переважаючому афінському війську. Вони вірили, що справедливість на їхньому боці, і, мабуть, мали на це підстави, але також вважали, що боги можуть втрутитися задля захисту справедливого світопорядку. Надія на божественне втручання мотивувала їх чинити опір переважаючій силі. Афіняни ж твердили, що хоча надія й може бути втіхою в біді, вона

згубна, якщо заважає усвідомити реальний стан речей¹. Замість того щоб допомогти мелосцям, надія їх знищити, казали вони. Афіняни виявилися праві. Після тривалої облоги вони втратили всіх дорослих мелосців, а жінок і дітей продали в рабство². Мораль полягала в тому, що покладатися на надію — це форма ірраціональності, яка веде до загибелі. Надія не обов'язково є чимось добрим. Надія на перемогу може обернутися значно жорстокішою поразкою.

Помилка мелосців полягала не в самому факті, що вони сподівалися, а в тому, що вони сподівалися неправильно. Їхня надія зробила їх сліпими до неминучої поразки. Вона скувала їх у межах одного уявлення про майбутнє — перемоги завдяки божественному втручання. Якби вони сподівалися інакше, то могли б діяти інакше й програти менш саморуйнівно.

Не може бути сумнівів, що українська надія породила відвагу й опір, які перевершили все, що хтось інший, і передусім росіяни, вважав можливим. Вона зупинила російський наступ на Київ, покликаний замінити український уряд на маріонетковий проросійський. У короткостроковій перспективі українська надія, безперечно, виявилася добром, зокрема тому, що спонукала інші країни надати військову допомогу, якої інакше українці навряд чи отримали б. У довгостроковій перспективі я можу лише сподіватися, що все залишатиметься саме так. Справжня надія на те, що український народ переможе у своїй боротьбі, вимагає чогось і від нас. Українська надія мобілізувала народ до боротьби — надія сприяє діям, які збільшують імовірність здійснення того, на що сподіваєшся. Якщо ми справді поділяємо надію українського народу, нам також треба діяти так, щоб довести: наша надія — не порожні слова. Ми повинні допомогти їм у їхній боротьбі, навіть якщо це коштує нам чогось, хай навіть частки того, що це коштує самим українцям. Надія зобов'язує нас до цього.

Я схильний вважати, що надія в тій чи іншій формі є невід'ємною складовою людського життя. Проте не так просто визначити, благословення вона для нас, чи радше прокляття. У міфі про Пандору, у переказі давньогрецького поета Гесіода³, розповідається, що Пандора (її ім'я іронічно означає «обдарована всім») отримала від богів закриту посудину⁴. Її подарували Епіметей, наївному братові Прометей, як покарання за те, що Прометей викрав у богів вогонь. Самі імена тут промовисті: Прометей означає «той, хто думає наперед», тоді як Епіметей — «той, хто розуміє запізно». Прометей знав, що дари від Зевса ніколи не приносять добра, але його брат не мав цієї кмітливості й з радістю прийняв і Пандору, і її посудину. Пандора також не відзначалася проникливістю: попри застереження, вона відкрила посудину, і всі біди світу вирвалися назовні — хвороби, страждання, скорботи й пороки. До того люди жили, не знаючи цього тягара, але відтоді їхнє існування стало обтяженим. Побачивши, що накоїла, Пандора швидко накрила посудину кришкою, і всередині залишилася лише одна річ — надія.

До цієї страшної події люди жили на землі без страждання і без втоми, без тяжкої хвороби, що приносить відчай тим, кого вона вражає. Люди старіють швидше, коли на них падає тягар скорботи. Але жінка зняла своїми руками важку кришку з посудини, і всі біди розлетілися, принісши смуток людському роду. Лише надія залишилася всередині, під захисними стінками посудини, і не вилетіла назовні⁵.

¹ Thukydides: *Peloponneserkrigen*, bd. 2, overs. Henning Mørland, Oslo: Aschehoug 1999, bok 5.103, s. 59. Повні бібліографічні відомості подаються під час першої згадки про твір у примітках, а також у списку літератури. Якщо використано видання не норвезькою мовою, переклад автора. — Тут і далі прим. автора, якщо не зазначено інше.

² Ibid., bok 5.116, s. 63.

³ Гесіод (кінець VIII – початок VII ст. до н.е.) — перший відомий на ім'я давньогрецький поет, засновник дидактичного епосу, рапсода. Виступає як пророк, «покликаний» музами провіщати істину, автор великої поеми «Теогонія» («Походження богів»). — Прим. перекл.

⁴ У Гесіода Зевс подарував саме піфос — великий глиняний глек яйцеподібної або кулястої форми, зазвичай із широким горлом; скринєю дарунок бога став у перекладі Еразма Роттердамського і вже як метафора закріпився в європейських мовах. — Прим. перекл.

⁵ Hesiod: *Arbeid og dager // Theogonien. Arbeid og dager. Skjoldet*, overs. Aslak Rokstad, Oslo: Gyldendal 2014, v. 9097.

Як же зрозуміти цю оповідь? Чи варто вважати надію ще одним злом, якого люди, однак, були позбавлені? Чи, можливо, вона була залишена в посудині, аби бодай трохи підсолонити гірку пігулку? Сам міф цього не пояснює, і ще в Античності ця тема викликала суперечки. Оповідь настільки лаконічна, що майже не дає підказок щодо того, яким могло б бути «правильне» тлумачення — якщо взагалі таке існує.

Найпоширенішою є думка, що посудина містила багато бід і лише одне благо. Надія постає благом, адже вона дає людині певну опору на майбутнє, а відтак — і відчуття контролю над власним життям. Богам надія не потрібна, бо вони знають усе; тварини не можуть сподіватися, бо не усвідомлюють власної смертності. Людина ж, яка перебуває між богами і тваринами, має потребу в надії. Оскільки ж надія залишилася в посудині, міф можна тлумачити так, що людині судилося жити без неї.

Символічно, що міф залишає простір для тлумачень, адже й саме питання — чи є надія благом чи злом для людини — лишається відкритим. Сам Гесіод, очевидно, вважав, що надія є злом, яке робить людей лінивими й схильними діяти негідно⁶. Німецький філософ Фрідріх Ніцше зауважував, що античні греки сприймали надію інакше, ніж ми, і в цьому він мав рацію. Водночас його узагальнення, мовляв, надія «сліпа та підступна», виглядає надто однобічним⁷. Сам Ніцше йде ще далі за Гесіода, стверджуючи, що надія — найбільше з усіх зол: «Зевс хотів, аби люди, тяжко пригнічені іншими лихами, усе ж не відкидали життя, а натомість продовжували наражати себе на нові страждання. Для цієї подорожі він дав людям надію: насправді це найгірше з усіх зол, бо воно подовжує людські муки»⁸. Можливо, надія в посудині — це зло під фальшивим прапором, яке постає перед людьми як благо, бо вони прагнуть сподіватися на краще майбутнє, але суть зла в тому, що надія завжди зраджує. Чи не є вона, зрештою, лише своєрідним «опіумом для народу»?

Слово «надія» має різні значення й відтінки для різних людей. Для одних сподіватися означає впасти в пасивність, відмовитися від віри у власні сили й поклатися на зовнішні чинники, завдяки яким саме усе складеться бажаним чином. Для інших, навпаки, надія є активним процесом і пов'язана з діями, спрямованими на реалізацію можливостей, що відкриваються в майбутньому, яке ще не визначене остаточно. Насправді надія може бути і тим, і тим. Вона також уживається в найрізноманітніших контекстах — від буденних дрібниць до глибоких екзистенційних вимірів. Пишучи ці рядки, я сподіваюся, що ця книга вийде вдалою. Я сподіваюся, що мої дружина й донька благополучно повернуться з Лондона, попри хаос у повітряному русі через страйки та інші перешкоди. Я сподіваюся, що мені більше ніколи не доведеться мати справу з нирковими чи жовчними каменями. Я сподіваюся, що Україна зможе вистояти проти російської агресії. Я сподіваюся, що завтра не буде дощу, навіть попри прогноз, адже я хочу зіграти в теніс. Я сподіваюся на щастя — своє і чуже. Я сподіваюся сам за себе, але також разом з іншими. Я сподіваюся на людей, наприклад на те, що вони дотримуються обіцянок. Коли ми здійснюємо колективні дії, ми мусимо сподіватися на інших — що й вони мають надію і діють у згоді з нами, аби спільні цілі стали досяжними. Я сподіваюся, що ми не рухаємося до масштабної рецесії, яка одразу позначиться на якості життя багатьох людей, а відтак і на політичній стабільності у світі. Я сподіваюся, що нинішня тенденція до послаблення ліберальної демократії, яку ми бачимо в багатьох країнах, зміниться у зворотний бік. Я сподіваюся, що нам вдасться стримати, а краще — зупинити й навіть відвернути назад глобальне потепління й упоратися з кліматичними змінами, які неминуче настануть.

⁶ Ibid., v. 498, 500.

⁷ Friedrich Nietzsche: *Morgenrøde*, overs. Stian M. Landgaard, Oslo: Spartacus 2007, § 38.

⁸ Friedrich Nietzsche: *Menneskelig, altfor menneskelig. En bok for frie ånder*, overs. Øystein Skar & Steinar Mathisen, Oslo: Spartacus 2012, I, § 71, s. 68.

Інколи моя надія сильна, інколи — слабка: вона може заповнювати майже всю увагу або ж лишатися думкою, якій я відводжу небагато місця. Є в мене й загальніша надія, яка може нагадувати оптимізм: надія на те, що майбутнє завжди даватиме підстави для сподівань, що воно міститиме істотні можливості навіть тоді, коли теперішній стан світу здається похмурим. Чи існує якась єдність у цьому розмаїтті надій? Чи можна віднайти спільний знаменник? І якщо так, то чи допоможе він нам краще зрозуміти, що таке надія?

Філософи зверталися до теми надії нечасто, здебільшого через те, що ставилися до цього феномена з недовірою. Це можна пояснити тим, що вони зазвичай віддавали перевагу певному й абсолютному, тоді як надія є невизначеною та відносною. У працях багатьох мислителів вона згадується, проте рідко стає предметом докладнішого аналізу. Попри те що надія не належить до найґрунтовніше досліджуваних понять у філософській літературі, мені все ж довелося зробити вибір. Так, я свідомо вирішив не надавати великої ваги, мабуть, найоб'ємнішій праці, присвяченій цій темі, — «Принцип надії» (1954–1959) німецького марксиста Ернста Блоха. Причина проста: я не вважаю, що ця книга справді допомагає нам краще зрозуміти, як варто тлумачити надію, попри те що Блох розгортає свої міркування на понад 1500 сторінках. Я схильний сказати, що глибина інсайтів, які можна отримати з цього твору, обернено пропорційна його обсягові: він являє собою майже нескінченну низку аналізів різноманітних культурних явищ, поданих крізь призму напівартикульованої марксистської метафізики. Водночас у Блоха є думки, з якими я можу цілком погодитися. Зокрема, він пише: «Вирішальне — це навчитися сподіватися. Процес надії ніколи не є марним: він тяжіє до успіху, а не до поразки. Надія переважає страх, бо є активним, звільняючим процесом. Афект надії розширює людину, а не звужує її»⁹.

Раніше феномен надії здебільшого осмислювався континентальними філософами з екзистенціалістським або релігійним ухилом. Протягом останніх десятиліть у цій сфері дедалі більшого впливу набули аналітичні філософи. Вони надали дискусії про надію значно більшої точності, що, безперечно, є цінним, адже філософи, врешті-решт, працюють із цим поняттям. Водночас ціною за це стало те, що обговорення часто втрачало глибину і дискусії зосереджувалися на витончених суперечках довкола того, як саме варто визначати надію. До того ж у літературі немає єдиної згоди щодо визначення: скоріше ми стикаємося з хаотичним розмаїттям різних спроб. Мета моєї праці, однак, не запропонувати ще одне визначення надії, а дати ширший опис того, яке місце посідає надія в людському житті¹⁰.

Перші розділи книги радше ускладнюють, ніж прояснюють. У філософії часто буває так: те, що на перший погляд видається складним, виявляється досить простим, якщо придивитися уважніше. І навпаки — очевидне й просте під поверхнею часто виявляється доволі непростим. Надія — саме такий приклад. Здається, ніби цілком зрозуміло, що таке надія, але щойно ми замислюємося, ця очевидність розвіюється. Саме тому перші розділи присвячені демонстрації складності цього феномена, аби ми отримали цілісніше уявлення про надію загалом. Є деякі беззаперечні положення: наприклад, надія завжди стосується можливого, вірогідного — того, що є ані певним, ані неможливим. Проте далі починаються труднощі. Чи варто описувати надію як почуття, чи вона є чимось іншим? Чи здатні тварини сподіватися? Якщо ні — то чому? Часто стверджують, що надія є проявом ірраціональності, однак я прагну показати, що вона може бути цілком раціональною, і навіть більше — що людина, яка сподівається, фактично підвищує ймовірність бажаного результату. У наступному розділі розглядається співвідношення між надією, детермінізмом і свободою. Моїм опонентом тут виступає Барух Спіноза, який твердив, що надія робить людину несвободною, а шлях до свободи полягає у визнанні того, що все відбувається з необхідністю, зумовленою природою. Я ж наполягаю на

⁹ Ernst Bloch: *Das Prinzip Hoffnung*, bd. 1, Frankfurt a.M.: Suhrkamp 1985, s. 1.

¹⁰ У цій книжці основна увага приділятиметься філософській літературі про надію. Ті, хто хоче отримати огляд найважливіших психологічних підходів і досліджень, див.: Matthew W. Gallagher & Shane J. Lopez (red.), *The Oxford Handbook of Hope*, Oxford: Oxford University Press, 2018.

протилежному: надія вкорінена у можливому, у свободі, у нашій здатності творити одне майбутнє замість іншого.

Далі йдеться про політику надії: про те, що вільне суспільство повинно ґрунтуватися на надії, а не на страхові. Попри те що раніше в книзі я стверджував: надія не є ірраціональною, вона може виявитися згубною, якщо спрямована неправильно. Один із розділів присвячений розрізненню, яке бере початок іще в Аристотеля, — між «доброю» і «поганою» надією. Ця тема продовжується в розділі про вічну й тимчасову надію, де я стверджую, що вічна, або релігійна, надія відтісняє на задній план земну, світську: Царство Небесне позбавляє сенсу землю. Іммануїл Кант вважав, що питання «на що ми можемо сподіватися?» є одним із трьох головних питань філософії. Ми розглянемо, як саме він відповідав на нього. Зокрема, його листування з молодю жінкою, яка зверталася до нього по пораду, свідчить: зрештою відповіді Канта були малозадовільними. Часто надію плутають з оптимізмом, але в одному з розділів я показую: людина може бути водночас і сповненою надії, і песимістичною. Вирішальним для надії є відкритість майбутнього. І незалежно від того, маєш ти схильність до оптимізму чи песимізму, я доводжу: ти маєш обов'язок бути сповненим надії. Надія — це обов'язок перед самим собою, адже вона є передумовою життя, яке справді варте того, щоб його прожити. Але надію можна й втратити, і у наступному розділі я намагатимуся точніше описати, що це означає. Через аналіз втрати надії виявляються два її рівні: на першому ми сподіваємося на ті чи інші конкретні речі, а на глибшому рівні ставимося до світу як до простору, в якому взагалі можливе сподівання. Нарешті ми підходимо до розділу, до якого, по суті, вели всі попередні. У ньому я намагаюся показати, що надія є передумовою сенсу життя. Життя випробовує кожного з нас, але надія дає погляду точку опори — щось досяжне, щось таке, що виходить за межі болю, який переживаєш тут і тепер. Надія не має магічної сили перетворити світ згідно з твоїми бажаннями, але вона здатна рухати тебе — а через тебе й світ — у правильному напрямку.

Книжка пропонує широкий огляд багатьох аспектів надії. Та найбільша робота все ж покладається на читача — визначити, яке значення це може мати для його чи її життя. Адже філософія, зрештою, є самопізнанням, роботою над власними звичками мислення й способами сприйняття. І щоб ця праця мала справжню цінність, вона повинна впливати на те, як людина обирає жити. Таке самопізнання не може бути здійснене кимось іншим від вашого імені — кожен має пройти цей шлях сам. У кращому разі я можу лише окреслити кілька перспектив, які допоможуть читачеві замислитися над тим, що раніше залишалося непродуманим, або побачити те, що досі було непоміченим.

.....

Втрата конкретних надій і втрата всієї надії

Надія може з'являтися на двох рівнях, і на обох може бути втраченою. Ми повинні розрізнити втрату конкретних надій і втрату здатності сподіватися:

1. Можливо втратити одну або кілька надій. Це може бути зумовлено усвідомленням, що те, на що були покладені сподівання, навряд чи здійсниться. Бажання, щоб надії справдилися, може все ще залишатися, але віри в це вже нема. Також обставини можуть скластися так, що втрата надії відбувається через те, що людина розвинулася, змінилася, і об'єкт сподівання втрачає значення. Упродовж життя ми набуваємо нових об'єктів бажання і відкидаємо старі. У крайньому разі ти можеш втратити всі надії, так що вже не знаєш, на що можеш сподіватися. За певних обставин людина може втратити всі свої конкретні надії й уже не розуміти, на що взагалі здатна сподіватися. Це трапляється тоді, коли звичні для нас об'єкти бажання перетворюються на чисті фантазії. Екстремальні приклади цього дають історії з нацистських концтаборів чи радянських таборів ГУЛАГу. Та навіть у ситуації, коли жоден об'єкт більше не може слугувати підставою для надії, це ще не означає, що сама здатність сподіватися втрачена.

2. Можна опинитися в ситуації, коли всяка надія зникає і саме існування вже не постає як таке, що дає змогу на щось сподіватися. У такому разі надія руйнується, бо майбутнє більше не сприймається як

простір можливостей. Тоді думки, почуття й вчинки перестають указувати шлях до якоїсь мети, оскільки жодної мети вже не існує. Людина повністю занурюється в теперішнє, позбавлене будь-якої перспективи назовні. Це і є втрата самої здатності сподіватися.

Можна втратити всі конкретні надії, не втрачаючи самої надії: тобто не знаходити нічого, на що справді можна сподіватися, і водночас усе ще зберігати здатність сподіватись як таку.

Італійський письменник і хімік Прімо Леві описує Аушвіц, де він був в'язнем протягом одинадцяти місяців до звільнення табору 27 січня 1945 року, як місце, де надія була неможливою:

У концтаборі людина втрачає не лише здатність сподіватися, а й довіру до власного розуму. Сподівання там стає марним, бо нічого з того, що відбувається, не можна передбачити; навіть більше, воно стає шкідливим, адже, сподіваючись, людина зберігає чутливість, яка є джерелом страждання і яку, коли біль доходить крайньої межі, природний закон Провидіння дбайливо прагне притлумити¹¹.

Однак очевидно, що Леві не живе в таборі в цілковитій безнадії. Він сам згадує, що навіть у найтяжчі моменти в ньому зберігався «останній залишок безглуздої, шаленої й невимовної надії»¹². Він сподівається пережити зиму, дістати щось їстівне або щось, що можна обміняти на щось, потрібне для виживання. Його описи щоденного життя в таборі не позначені резигнацією¹³, а радше дрібними проектами, спробами використати можливості, щоб утриматися на крок далі від загибелі, і всі ці проекти передбачають надію. Він не говорить про надію на життя по той бік табору — про цю можливість він не був здатний думати за тих обставин, але менші надії все ж виникали від дня до дня. Аж ніяк не всі в'язні були здатні так сподіватися. Леві описує людей, виснажених до крайності, тих, кого називають «мусульманами»:

Вони живуть недовго, хоч їх безліч; саме ці «мусульмани», ті, хто не в змозі виринути, формують основу табору. Це анонімна маса, що безперервно оновлюється й водночас лишається незмінною, — не-люди, які рухаються мовчки й похмуро, позбавлені будь-якої іскри життя, настільки внутрішньо спустошені, що навіть страждання не знаходить у них опори. Їхнє існування важко назвати життям; але й смерть, до якої вони прямують, важко назвати смертю, бо вони надто виснажені, щоб усвідомити її значення¹⁴.

Такі люди втратили власне людське — здатність до справжньої дії, — тому що нелюдські умови життя остаточно їх зламали. Вони більше не можуть сподіватись і механічно виконують дрібні завдання від миті до миті, аж поки не стають неспроможними навіть на це. Леві ж натомість постійно помічає невеликі можливості зробити існування бодай трохи менш нестерпним.

Те, що людина може втратити свої конкретні надії, не викликає сумнівів. Кожному знайоме не лише розчарування, коли очікуване не здійснюється, а й ситуація, в якій надія зникає ще до того, як стає зрозумілим результат. Це може статися тому, що ймовірність здійснення сподіваного здається вельми незначною, або ж тому, що те, на що сподівалися, більше не видається вартим надії — об'єкт утрачає свою цінність. Так, солдат на війні може побачити, що перспектива перемоги майже щезла, і його надія згасає; або ж він може дійти висновку, що справа, за яку він бореться, більше не заслуговує на зусилля, бо втрачає для нього моральну вагу. Можемо уявити й когось, хто опинився у настільки відчайдушних обставинах, що не бачить можливого щасливого завершення війни і тому вже не знає, на що й сподіватися: його надії не мають до чого прикріпитися. Проте сама здатність до надії може

¹¹ Primo Levi: *Hvis dette er et menneske*, overs. Tommy Watz, Oslo: Dreyer 2020, s. 226.

¹² Ibid., s. 165.

¹³ Цілковита покірливість долі; відмова від опору, боротьби. — Прим. перекл.

¹⁴ Ibid., s. 119.

залишатися непорушною, бо людина все ще спрямована до світу так, ніби в ньому може з'явитися щось здатне знову стати опорою для її сподівань.

Утратити таку орієнтацію на реальність — а разом із нею і здатність до надії — можна й за значно менш драматичних обставин, навіть тоді, коли зовнішні умови цілком сприяють сподіванням. Таке трапляється, наприклад, з людьми, що переживають тяжку клінічну депресію¹⁵. Добре задокументовано, що існує негативна кореляція між надією та депресивними симптомами¹⁶. Люди, які в минулому пережили клінічну депресію, зазвичай мають менше надії, ніж ті, хто ніколи не стикався з депресією, але більше, ніж ті, хто перебуває в депресії зараз. У крайніх випадках можна уявити людей, які взагалі не мають надії. Вони визнають, що майбутнє існує і що час триватиме, але це майбутнє не відкриває для них жодних реальних можливостей.

Стан безнадійності притаманний і для екзистенційної нудьги. Хоча депресія та нудьга в чомусь споріднені, їх можна розрізнити, звернувшись до поняття сенсу життя: зміни у відчутті сенсу майже завжди ведуть до відповідних змін у переживанні нудьги, тоді як у разі депресії такого зв'язку немає. Неможливо передбачити розвиток або послаблення депресії лише на підставі того, що людина втратила чи знайшла життєвий сенс¹⁷. Це мало що говорить нам про те, як саме пов'язані між собою нудьга та сенс життя, чи менший переживаний сенс життя спричиняє більшу нудьгу, чи навпаки.

Як ми вже наголошували, надія стосується майбутнього, в якому певні можливості можуть реалізуватися. Для екзистенційної нудьги характерно те, що такі можливості не постають у досвіді світу. Фернанду Пессоа передає цей стан формулою «страждати без страждання, хотіти без волі, думати без думки»¹⁸. У екзистенційній нудьзі світ постає порожнім — не щодо об'єктів і подій, а щодо релевантних можливостей. К'єркегор дає подібний опис: «Я лежу простягнутий, бездіяльний; єдине, що я бачу, — це порожнеча, єдине, чим я живу, — порожнеча, єдине, у чому я рухаюся, — порожнеча. Я навіть не страждаю»¹⁹. У такому стані людина захоплена теперішнім, позбавленим сенсу. К'єркегор називає нудьгу «демонічним пантеїзмом»²⁰. Демонічне — це порожнє, і нудьгу треба розуміти як ніщо, що пронизує всю реальність. Людина просто не знаходить нічого, що було б їй небайдужим. Показово, що цей стан у давньогрецькій Античності отримав назву «акедія», яка згодом стала латинською *acedia* і вважалась одним із семи смертних гріхів²¹. Слово *akedia* складається з *kedos*, що означає «дбати», і заперечувального префікса. У буквальному значенні це означає «не дбати ні про що». Життя може скластися так, що ти не відчуваєш, ніби існує щось, про що варто дбати, — це може бути спричинено як внутрішніми, так і зовнішніми причинами. Тоді в тебе не залишиться жодної надії. Але ти все ще можеш сподіватися знайти щось, на що можна сподіватися.

¹⁵ Пор. Matthew Ratcliffe: *Experiences of Depression: A Study in Phenomenology*, Oxford: Oxford University Press 2015, розд. 4. Щодо огляду найважливіших емпіричних висновків про взаємозв'язок між надією та депресією, див. Lorie A. Ritschel & Christopher S. Sheppard: «Hope and Depression», у: Matthew W. Gallagher & Shane J. Lopez (red.): *The Oxford Handbook of Hope*, Oxford: Oxford University Press 2018.

¹⁶ Jens C. Thimm, Arne Holte, Tim Brennen & Catharina E. A. Wang: «Hope and expectancies for future events in depression», *Frontiers in Psychology* 4/2013.

¹⁷ Пор. Shelley A. Fahlman та ін.: «Does a Lack of Life Meaning Cause Boredom? Results from Psychometric, Longitudinal, and Experimental Analyses», *Journal of Social and Clinical Psychology* 3/2009; Yael K. Goldberg та ін.: «Boredom: An Emotional Experience Distinct from Apathy, Anhedonia, or Depression», *Journal of Social and Clinical Psychology* 6/2011.

¹⁸ Fernando Pessoa: *Uroens bok*, overs. Christian Rugstad, Oslo: Solum Forlag, 1997, s. 288.

¹⁹ Søren Kierkegaard: *Enten-Eller. Første Del, Søren Kierkegaards Skrifter*, bd. 2, København: Gads forlag 1997, s. 46.

²⁰ *Ibid.*, s. 279.

²¹ Я докладніше писав про акедію у: Lars Fr. H. Svendsen, *Kjedsomhetens filosofi*, Oslo: Universitetsforlaget 1999, с. 50–53.